

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ Կ. ՊՈԼՍԷՆ

(Շար. եւ վերջ)

Տորմա — Պաշէէի պալատը, որ տէ Ամիր-սին կ'երեւայ՝ ոչ այնքան իբր հայ խաղաղ ճարտարապետի մը յղացումը որքան նախնա-րուած փառասէր հարճի մը գրկին մէջ քնացող Սուլթանի մը երազը, Չրազանի պալատէն ոչ շատ հեռու՝ իր լուսաշող սպիտակութիւնը կը ցոլացնէ Վոսիորի կապոյտ ջուրերուն մէջ:

Անոր լայնատարած ու վեհաշուք դահաւար-հին մէջ, Սուլթանին առջեւ համադրեալութեամբ կը տողանցէին Պետութեան ամէն կարգի աստի-ճանաւորները, աջամարտիկ արարողութեանը՝ որ տեղի կ'ունենար Պայրամի տօներուն:

Հետաքրքրաշարժ մանրամասնութեամբ մը, դանազան աստիճաններու քաղաքային պաշտօնատարները (ճամարիտ մանտարինու-թիւն մը որուն մէջ յառաջացումները կախում ունէին կողմնակցութենէ կամ արժանիքէ, բայց երբեք ո եւ է քննութենէ) աւելի ճոխ հա-մադրեալներ ունէին քան զինուորականները, որոնք այդ օրը կը տօգուէին քաղաքային պաշ-տօնականներուն քով:

Սրահը այնքան ընդարձակ էր, որ զետա-նական մարմնոյն յատկացուած օթեակէն կա-րելի չէր ճանչնալ այն անձերը որ այդ արարո-ղութեան կը մասնակցէին:

Սուլթանին ձեռքը չէ որ կը համբուրէին, այլ ոսկեղօծ ծոպերը հիստուածքի մը զոր անոր քովը կը բռնէր արարողապետը եւ որ անոր զգեստին քղանցքը կը խորհրդանշէր: Փահը, երկայնաձեւ ինչպէս քանափէ մը, ամբողջա-պէս ոսկեղօծ էր, եւ Ապտիւլ Համիտ սեւ զգեստ հագած կ'ըլլար: Իւրաքանչիւր սք զէպի ան կը յառաջանար՝ մինչեւ զետին մէկ քանի անգամ կրկնելով արեւելեան ողջոյնը, քեմեմնաիք, եւ նոյն արարողաձեւով ետ ետ երթալով կը քաշ-ուէր: Սորհրդանշական քղանցքը բերնին ձօտե-ցուցած բոպէին, մարդ Սուլթանին զիմացն էր

որ կը զտնուէր, մէկ մէթրի չափ անկից հեռու:

Ամենակարողութիւնը, եւ զիմակ մը որ, արծուոնդ քիթովը եւ արտայայտութեամբը, տարօրինակ կերպով կը յիշեցնէր Ճենթիլէ Պելլինիի նկարով պահպանուած կիսադէմքը Պոլիսը գրաւող սուլթան Մեհմետին (1), զայն կը դարձնէին դէմք մը յատկանշական ու տը-պաւորիչ:

Ենպիսի անունն առած կեպէնի կողմէ Օտե-սայի ոմարալիօմանը հետեւեալ օրը կը դու-գադիպէր Պայրամի տօնին: Բայց այդ օրը, մեծ եպարքոսը՝ Սաիտ Հալիմ փաշա, բացակայ էր Տորմա — Պաշէէէն: Եթէ պաշտօնապէս կ'ըսէին թէ հիւանդ էր ան, ոչ ոք չէր տարակուսեր թէ անիկա Սեւ Ծովու այդ «աղուոր հարուած»ը կը դատապարտէր, թէ իր այդ օրուան ձեռն-պահութիւնը կամաւոր էր եւ թէ կը փափաքէր հրաժարիլ: Բայց իր եզրապահական փառասի-րութիւնները պատճառ եղան որ իր դատապար-տութիւնը եւ հրաժարելու կամէութիւնները ա-ւելի յառաջ չգացին:

Կը յիշեմ այս սրահին մէջ ընդունելութիւն մը պատերազմի ընթացքին, լոյսերուն ու ոս-կեղօծումներուն մէջ, ի պատիւ Աւստրիոյ կայ-սեր ու Ձիթա կայսրուհիին: Բնանկարն ու պա-լատը լուսնալոյսով չպարուած էին, պատուա-կալ տիկինները արքունիքի խոնարհութիւններ ընկելով իրենց չըջաղեալներուն մէջ կը խորա-սուգուէին, եւ հունդար մեծամեծները կը ցու-ցադրէին իրենց նկարագրեղ զգեստները, որոնց վրայ ոսկին կը խառնուի մուշտակին եւ որոնք

1) Տեսել այս դիմանկարը՝ ինչպէս եւ այդ աշխարհակալին մէկ պարսկական կենդանագի-րը իմ The portraits of Mehmet II. յօդուածիս մէջ, The Burlington Magazine, 1937.

Թրքական վերջիշումներ կը պահեն: Զիթա, մանտրտիկ, ճակտին վրայ մեծ թաղ մը, մանրանկար կայսրուհիի մը պէս կ'երեւար:

Այս հանդէսով վերջացաւ ինձ վերաբերեալ շքանշանի խնդրոյ մը համար դերման դեսպանատան հետ տեղի ունեցած միջոցէս մը: Երբ Վիլհելմ Բ. ի Էլբաֆի թանգարանը այցելելը որոշուեցաւ, դեսպանատան մէկ գործակատարը մեզի անպաշտօն կերպով իմացուց թէ մեր խորհուրդին անդամներուն շքանշան պիտի տրուէր: Նախագահը եւ ես պիտի ստանայինք Փրուսիոյ Թագի մեծ ժապաւէնը: Բայց քիչ յետոյ լուր առի թէ իմ մասին իրենց որոշումը փոխեր էին: Փութացի Ժ. Հ. Մորթիման բարեկամին միջոցով իմացնել որ եթէ ատիկա ճիշդ էր, լաւագոյն էր ինծի ու եւ չ'շքանշան չտրուէր: Հակառակ ինծի եղած ապահովիչ խօսքերու, Բէշատ Ֆուատ պէյ ինծի յանձնեց Փրուսիոյ Թագի երկրորդ կարգի շինդելով (փլաֆ) շքանշանը: Գացի տեսայ դեսպանատան խորհրդական կոմս Վալպուրկը, եւ ըսի իրեն թէ ստացած ըլլալով Թրքական մեծ ժապաւէն մը եւ օտար մեծ ժապաւէն մը, կը մերժէի երկրորդ կարգի պատուանշան մը:

Ատիկա գայթակղութիւն յառաջ բերաւ: Աւստրիացի սպաներ կը դարմանային այդքան բարձր պատուանշան մը մերժելուս, եւ կը յուսային որ պիտի չ'պնդէի առաջին վայրկեանին տուած որոշմանս վրայ: Այդ ընդունելութեան, օտմանցի պաշտօնատարներուն պատուիրուած էր իրենց աւստրիական ու գերմանական պատուանշանները կրել, բայց գերման խորհրդականի զուր իմ կուրծքիս վրայ փնտուց Փրուսիոյ Թագը:

Քանի մը տարի յետոյ, օր մը Ապրիլի Մէճիտ խալիֆան զիս կանչեց այդ նոյն Տոլմա - Պաշէի պալատը ուր կը բնակէր: Իր առաջին խօսքերը եղան՝ «Գիւտ մը ըրի»: Խնդիրը ԺԶ. դարու ձեռագրի մը վրայ էր, Հիւնէրնամէին, որուն պատկերազարդումը, Թուրք մանրանկարչի մը ձեռքով կատարուած, մասնաւորապէս թանկագին էր: Ատիկա Հին Սարային կը պատկանէր, բայց՝ վերջին Սուլթաններէն մէկուն յայտնած փափաքին վրայ՝ Պալատը իր խաղրուած ըլլալով, անոր հետքը կորսուե-

էր: Երկարօրէն Թղթատեցինք այդ ձեռագիրը, որուն պատկերները վաւերազրական մեծ կարեւորութիւն մը ունին: Պիտի յիշատակեմ հոս այն նկարները որ կը ներկայացնեն Մեծն Սուլթանի սուլթանի բանակով Վիեննայի պաշարումը (1) եւ Աթ-Մեյտանի հրապարակին վրայ ձիարշաւ մը:

*

Երբեմն զիս կը քաջբէին զծի ու գոյնեթու իմ մեքամալուքեանս համար: Այդ հակումին, զոր կը խոստովանիմ, կ'ընկերանար դիտողութեան եւ ուսումնասիրութեան միտում մը, եւ իմ առաջին յօդուածս, — Թուրքիոյ մէջ Լուի ԺԵ. ոճին տարածման վրայ, վերաբարձրութեամբ միասին չ'քեզ կրակարանի մը զոր Լուի ԺԵ. նուիրած էր Սուլթան Մահմուտ Ա.ին, — Gazette des Beaux-Arts ի 1914 Փետր. ի թիւին մէջ երեւցաւ: Ռ. Քէքլէնի բարեացակամ միջամտութեանն է որ կը պարտիմ գեղարուեստական մամուլին մէջ իմ սկզբնաւորութիւնս: Պատերազմը չ'ընդհատեց իմ հետազոտութիւններս, բայց ուշացուց անոնց հրատարակումը, զոր վերսկսայ Պոլսէն 1920ին եւ զոր շարունակեցի Ֆրանսայի մէջ 1926էն յետոյ:

Կայսերական Թանգարանի տնօրէն Հալիլ Էտէմ պէյի առաջարկին վրայ, իրատէ մը եւ լաճ էր պատգամաւորութիւն մը զրկելու 1910ի Միւնխէնի մահմետական արուեստի ցուցահանդէսին, որ այդ թուականին ամենէն գեղեցիկն էր այդ մարդին մէջ: Զիս այդ պատուիրակութեան գլուխը դրած էին, բայց ճամբու ծախքերու վճարումը հանրային կրթութեան նախարարը եւ երմտական նախարար ծավիտ պէյը իրարու վրայ կը ձգէին, եւ կրնար պատահիլ որ ցուցահանդէսը վերջանար այդ վէճին լուծումէն առաջ: Բարեբաղդաբար Թելազրեր էի որ Պետութեան ուէ պաշտօնեայ որ ուղէր Միւնխէնի ցուցահանդէսն այցելել, արձակուրդի մը իրաւունք ունենար: Թելազրու-

1) Տեսնել իմ *La peinture à Constantinople* յօդուածս, *Revue de l'Art*, nov. 1928, figure 2, եւ «Նկարչութիւնը Պոլսոյ մէջ» Կեանք եւ Արուեստ, Տարեգիրք, 1932, պատկեր 2:

Թիւնս ընդունուած ըլլալով, աստից օգտուեցայ, — միակը իմ տեսակիս մէջ — անձնական ծախսովս ճամբորդելով Միւնխէն երթալու համար:

Յուշահանդէսին ճոխութիւնը, քաղաքին հրապոյրը, միջնադարեան երեւոյթը պահած Նիւրմպէրկին մերձակայութիւնը՝ Հարաւային Գերմանիոյ մէջ անցուցած քանի մը շաբաթներս վերջին ծայր հասելի դարձուցած էին:

Պէզէսթէնը, որ Պոլսոյ Չարչիին մէջտեղը կը գտնուի եւ անոր ամենէն նկարագրող մասը կը կազմէ, իմ մէջս դարգացուց արեւելեան հին առարկաներու սէրը եւ ատոնցմէ հաւաքածու կազմելու փափաքը: Անիկա, մօտ գտնուելով թէ՛ Ելեւմտից նախարարատան եւ թէ՛ Հաշուեքննիչատեանին, որոնց միջեւ բաժնուած է իմ պաշտօնական ասպարէզս, կարողացայ գրեթէ ամէն օր երթալ հոն պտոյտ մ'ընել քառորդ դարու մը ընթացքին՝ 1897էն 1922: Անոր գլխաւոր դրան վերեւ կը տեսնուէր բիւզանդական արծիւ մը: Էվլիա Չելէպիի կարծիքով, այդ խորհրդապատկերին իմաստն այն էր թէ շահ ու վաստակը կը թռչի կ'երթայ վայրի թռչունի մը պէս: Սանութպանները հոն կը բազմէին բարձր նստարանի մը վրայ, իրենց ի տես դրած ապրանքներուն ետեւը, բայց ոչինչ զիրենք կը բաժնէր իրենց դրացիներէն (1): Գրեթէ առանց բացառութեան՝ մահմետական էին, բայց կայսրութեան զանազան ցեղերուն կը պատկանէին, թուրք, չեքքէզ, ալպանացի, նոյն իսկ քիւրտ:

Հաւաքածու կազմելու առաջին քայլերուս, պատկանելի թուրքէ մը որուն աղբէկ մօրուքը մինչեւ մէջքը կ'իջնէր եւ որ Մէքքէի ուխտագնացութիւնը կատարած ըլլալով՝ Հաճիի տիտղոսը կը կրէր՝ զնէր էի ապակիէ առարկայ մը, իբր ժայռաբլուրէ: Քիւրտ մը ինծի ծախեր էր վարդապոյն համբիզ մը իբր Պէտրիսշանի բիւ-

րեղէ եւ որ ներկուած ապակիէ էր: Այդ Պէտրիսշանի նէմէֆը զիս շատ երազել տուած էր՝ հատիկները քերթելով կեղծ ըլլալը նշմարելէս առաջ:

Սակայն այդ խանութպաններէն շատերը խորապէս պարկեշտ էին, ինչպէս կադ Ալի Պէյը որ մասնաւորապէս արծաթեղէններ կը ծախէր եւ որմէ համակրելի յիշատակ մը պահած եմ: Ուրիշ Ալի պէյ մը, մեծապէս հարուստ, հոգաւոր էր իր ազահութեամբ: Իրեն ներկայացուած արծաթէ առարկաներու արժանքին մասին զաղափար կազմելու պատրուակով, անոնց խարտոցի հարուած մը տալու սովորութիւնն ունէր: Մետաղէ փոշին որ այդ կերպով կը դիւղուէր, իր փոքրիկ շահերէն մէկն էր: Իր դիմացը խանութ ունեցողը՝ Չերքէզ մըն էր, իր գերիներէն մին, զոր ազատադրած էր եւ որուն մահուանը կը սպասէր անոր հարստութիւնը ժառանգելու համար՝ ըստ մահմետական օրէնքին, բայց մահը է՛ն առաջ իրեն է որ այցելեց:

Հին առարկաներու հաւաքածու կազմող թուրք մը, որ ինձմէ բաւական աւելի տարի քոտ էր, Բէշատ Ֆուատ պէյ, եւ որ մանաւանդ ԺԸ. դարու Ֆրանսական կարասիներ հաւաքած էր, ունեցած է նոյնպէս որոշ ազդեցութեան բաժին՝ հին բաներու համար իմ հակումիս մէջ: Ինքը աւելի հաւատարիմ կը մնար թրքական աւանդութիւններուն՝ մասնաւոր շահագրգռութիւն ցոյց տալով Չինաստանի եւ Սաքսի յախճապակիներուն (փորսըլէն) որ առտնով իբր սեղանի սպաս կը ծառայէին օսմանցի հարուստ բնտանիքներուն: Բացի զեղադրութենէն, բուն արեւելեան արուեստը զինքը չէր շահագրգռեր. այսպէս, մանրանկարներն ինչպէս եւ գորգերը զինք անտարբեր կը ձգէին:

Թոռն էր մեծ եպարքոս Ֆուատ փաշային, որուն բնակարանը եղած էր առտնով Պայազիտի հրապարակին վրայ գտնուող Ելեւմտից նախարարատունը: Փայտաշէն տունը, յարաբերաբար համեստ, ուր կը բնակէր ինքը, կը պատկանէր իր բնտանիքին մէկ գերուհիին, ինչպէս կը բացատրէր համակրելի Ամերիկուհի մը, տիկին Օղմընի, որ իր հաւաքածուները տեսնելու եկած էր:

1) Տրքանի մէկ նկարը, որ կը ներկայացնէ Պէգիսթէնի խանութներուն նման խանութ մը, որ Հայ խանութպանը տիտղոսն ունի, քանի մը տարի առաջ ծախուեցաւ Օթէլ Տրուոյի մէջ:

Շատ հաճելի վարուողութիւն ունեցող մարդ մըն էր: Նոյն իսկ երիտասարդ հասակին՝ մարմնեղ էր եղած: 1889ին մօտերը, երբ կալաթա - Սէրայի լիսէին աշակերտ էի, իրիկուն մը ծնողքիս հետ կ'երթայի Բերայի Ֆրանսական Թատրոնը, որ Թօքաթլեան ճաշարանին այժմ գրաւած տեղը կը գտնուէր: Պտոյտի մէջ եղող Ֆրանսական լաւ դերասաններու կու գային հոն խաղալ Մանաս իմփրեզարիոյին ղեկավարութեան տակ: Միջնարարին, Բեշտ Գուստ պէյ, որ մեր օթեակը այցելութեան եկած էր, իմ Ֆէսիս վրայ նստաւ: Զհամարձակեցայ ատիկա իրեն նկատել տալ, բայց վրդովումս մեծ էր մտածելով թէ գլխանոցս ինչքան տափակցած պիտի ըլլար եւ թէ Թատրոնէն դուրս ելլելու պահուս ինչքան ծիծաղելի պիտի ըլլայի:

Քառորդ դար մը յետոյ, Սթամպուլի խորերը կորսուած մզկիթ մը կ'այցելէինք, նշանակելու համար մահմետական արուեստի այն աւարկաները որ արժանի էին Էմքաֆի Թանգարանին մէջ տեղ գրաւելու: Տղեկներ որ բակին մէջ կը խաղային, կանգ առին՝ դէպ' իրենց յառաջացող այդ զանգուածը տեսնելուն սահմրուած: Ան զանոնք հանդարտեցուց բարեմիտ ձեւով մը՝ «Մի՛ վախճաք, ճիւղ մը չեմ, պղտիկ տղաք չեմ ուտեր»:

Ան անդամ էր Մեվլէվի Տէրփիշներու Միաբանութեան, եւ կը պահէ իր լուսանկարներէն մին զոր ձօնով մը ինծի նուիրած էր եւ ուր ան կ'երեւայ այդ Միաբանութեան խորդէ մեծ վերարկուով եւ բարձր գզակով:

Սէրֆի տ'Օրիսմը Պոլսոյ շիք ակումբն էր, որուն մաս կը կազմէր ղեկավարական մարմինը: Այն բոլոր տարրերը որ պոլսական մօզայիքը կը կազմեն, հոն ներկայացուած էին: Յոյները ամենէն բազմաթիւն էին: «Արբահամ փաշայի Ակումբ» անունով ծանօթ էր այդ Քլիւպը, որովհետեւ անոր հիմնադիր անդամներէն մին էր ան եւ ինք կառուցանել տուած էր անոր պերճափարթամ շէնքը: Թուղթ չխաղալով՝ ես ընթերցասրահի յաճախողներէն մին էի: Մատենադարանը, լաւ կազմուած, կը պարունակէր ղեկարուեստի գործեր, եւ հոն է որ ծանօթացայ Յ. Բ. Մարթինի արեւելեան գորգերու

վրայ մեծ հրատարակութեանը, որ մեկնակէտը պիտի ըլլար հայկական գորգերու վրայ իմ ուսումնասիրութեանցս: Ակումբը կը ստանար Եւրոպայի գլխաւոր օրաթերթերն ու պարբերականները, եւ յաջողեցայ արդելք ըլլալու որ կազէք տէ Պօ գ'Արի բաժանորդագրութիւնը: Գաղերցիներ: Քանի մը «Մափլ» թիկնաթոռներ, շատ ցած ու խորունկ, ճարտարօրէն յարմարեցուած նստոցով ու յենարանով, հանգստաւէտութեան իտէալ մը կ'իրականացնէին: Այդ թիկնաթոռներէն մէկուն վրայ ընկողմանած, Թայմզին ընթերցմանը մէջ կը խորասուզուէի:

Անգլիերէնի շատ թեթեւ պաշարով մըն է որ Թուրքիա դարձած էի 1892ին, Փարիզի իրաւագիտական Համալսարանի եւ Քաղաքական Գիտութեանց Դպրոցի ուսմանց շրջանն աւարտելէս յետոյ: Բայց բառարանի մը օգնութեամբ կարդալէս ետքը Կլատսթընի մեծ ճառը Հօմ Բուլին վրայ, զոր Թայմզը, որուն մէկ համառօտ տպագրութեան բաժանորդ էր հայրս, ամբողջապէս հրատարակած էր, անգլիերէն քաղաքական յօդուածները մատչելի դարձած էին ինծի:

Ակումբին խոհանոցն ու զինեակուղը, որոնք այնքան ճոխ էին որ ամենօրեայ ճաշը հոն երթալ ընել կարելի չէր, շատ յարմար էին հոն բարեկամներ ճաշի հրաւիրելու համար: Ակումբին վարչութիւնն ալ երբեմն ճաշկերոյթներ կը սարքէր հոն: Այդպէս է որ 1909 Յունուար 12ին, սահմանադրական շփոթի առաջին խանդավառութեան մէջ, ճաշ մը տրուեցաւ հոն ի պատիւ Էնվէր փաշայի: Աչքիս առջեւ ունիմ փանթակրիւէլական ճաշացուցակը, զոր մեր հիւրէն խնդրեր էի ստորագրել: Էլիֆին ուղղաձիգ զիծը, այնքան երկար որքան ուժղնօրէն քաշուած, աջ կողմը կը շարունակուի՝ բութ անկիւն մը ձեւացնելով: Գրաբաններուն (graphologue) կ'իյնայ ըսել թէ ինչ չափով կեղծում եւ ինչ չափով անկեղծութիւն կայ այդ ստորագրութեան ուժի եւ կորովի շեշտուած նկարագրին մէջ:

Դարձեալ նոր բեթիմին սկիզբները, ելեւմտից նախարար Զիա փաշան, որուն՝ իբրեւ Հանրային Պարտուց ղիւանատան պետ՝ գլխաւոր աշխատակիցներէն մէկն էի, ճաշ մը կու

տար ի պատիւ Պ. Ժ. Քայեոյի՝ Սէրֆի տ'Օ-րիանին մէջ: Նախարարը եւ ես ապշած մնացինք լսելով Պ. Քայեոյի բաժակահաւոր, ուր մեզի խորհուրդ կուտար, յօգուտ թրքական եւլեմուտէին բարենորոգման, վճարել պետութեան երերուն պարտքը: Արդարեւ, ատիկա թուրքիոյ մէջ վերաբերութիւն չունէր կարճ պայմանաժամով պահանջելի առնելիքներուն հետ, այլ կը ներկայացնէր վէճի տեղի տրուող պարտքերը:

Արբաճամ փաշա (1834 - 1918) եղական դէմք մըն էր. պատկեր մը ուժեղօրէն փորագրուած եւ միայն մէկ օրինակ քաշուած:

Իր դիրքն ու հարստութիւնը կը պարտէր Քարաբէնէայի մը (1) որ սարափն եղած էր ալպանացի բախտասպայ Մեհմեմէտ-Ալիին եւ որ իր յաճախորդին հետ յարաբերութիւնները պահած էր՝ անոր Եղիպտոսի տէրը դառնալէն ալ յետոյ:

Արբաճամ փաշա Խլտով Իսմայիլը ներկայացուցած էր Բ. Դրան մօտ, եւ իր միջնորդութեամբն է որ խտիմական դահուն նախածնութեան կարգով յաջորդումին վերաբերեալ 1872ի Ֆերմանը ստացուած էր:

Սուլթան Ապտուլ-Ազիզ անոր հետ կը վարուէր ինչպէս բարեկամ մը, առատաձեռն նուէրներ ընելով հանդերձ անոր: Եուսուֆ Իզէտտին իշխանը, Ապտուլ-Ազիզի անդրանիկ որդին, անոր հետ ամենէն մտերիմ ու ամենէն բարեկամական յարաբերութիւններն ունէր: Գացած ըլլալով տեսնել փաշան՝ հիւանդ, Քէֆէլի քէօյի քէօչկին մէջ, զոր այս վերջինը իր կարապետ պէյ հօրեղորօքէն (2) ժառանգած

էր, անոր անկողնին վրայ նստած՝ երկարօրէն անոր հետ խօսակցած էր, եւ հետը առած տարած էր Ֆրանսացի վարպետի մը մէկ նկարը որուն աչք ունէր:

Այդ մտերմական խօսակցութիւններէն մէկուն մէջ, Եուսուֆ Իզէտտին ըսած էր, իր դաստակները ցոյց տալով, թէ օր մը ինք իր երակները պիտի կտրէր: Փաշան ինքն իսկ անոր այդ խօսքը հաղորդեց ինծի, մահէն յետոյ զահաժառանգ իշխանին որ իր հօր եղերական մահուան յաճախանքն ունենալու էր: Տեղիք կայ ուրեմն կարծելու թէ սխալած են քաղաքական սպանութեան մը վարկածը մէջտեղ դնելով:

Մանկութեան քանի մը յիշատակներ՝ Արբաճամ փաշայի վերաբերեալ:

Անիկա հրաւիրած էր իմ ծնողքս իր Պէյքօզի արքայալայել կալուածը որ՝ քանի մը միջնադետիններով կը տարածուէր մինչեւ Սեւ Մոզի, եւ զոր յետոյ ստիպուեցաւ՝ կամայ կամ ակամայ՝ զիջիլ կայսերական Անճնական Գանձուն:

Իր շողեմակոյկովն է որ կ'երթայինք հոն, եւ ինք ցուկը նստած էր՝ քրտինքը չորցնելու համար: Երբ մեծցայ ու մայրական հոգածութիւնը այլ եւս վրաս չէր հակեր, ինքզինքս նոյնպէս կը վարժեցնէի կղզիները դացող նաւերուն ցուկը նստելով:

Անիկա, իր որսորդութեան օրերէն վերադարձին, մեզի Օրթաքէօյի Թաշ Մերտիվէնի մեր տունը վարաղի կտորներ կը զրկէր: Քաջ նշանառու մըն էր, եւ կ'երեւայ թէ կասթինի մօտ մինչեւ ցարձ կը պահէն իր ծակծկած խաւաքարտները:

Գրեթէ միշտ իր Պէյ, Խեք-Տէրէի քարափին մամարանոցը կը բնակէր, իր ժամանակին մէկ մասը կ'անցընէր՝ նախ Պէյքօզի իր կալուածին մէջ, յետոյ Պիլեղիքճի ըստեւ կը ազարակին մէջ, որ Վոսփօրի երոպական Է. Կունքին վրայ կը գտնուէր:

1) Իր հայերէն երկաթագիր կնիքին դրոշմուածքը, ըստ 1811 բուականով վաւերաբուրդի մը վերաբառադրուած է Ժ. Տընիի կողմէ՝ Encyclopédie de l'Islam ին մէջ՝ «Միւհր» բառին: Այդ գերդաստանին բուն անունն էր Երամեան:

2) Իր ինքնատիպ բնաւորութեամբ, կարապետ պէյ, Պարոնեանին ներշնչած է սա լակոնական կենսագրականը. «Մզկիթ մը շինել տրւած է»: Ու իրօք տեսած եմ այդ մզկիթը՝ կի-

սաւեր՝ Քեֆէլի - Քէօյի մէջ: Կարապետ պէյ նարտար նուագող մըն էր Թամպուրի, ինչպէս կը գրէ ինծի ձեռնհաս բուրժ անձնաւորութիւն մը:

Կարելի է դայն սահմանելու համար բնել թէ ցենսքովն — փարմքը մըն էր, որուն մէջ արեւելեան բռնակալէն բան մը կը մնար:

Կէս դարու մօտ՝ իր սեղանը բաց պահած է շատերուն եւ իր որսալայրերը հրաւիրած է աչքի դարնող օտարականները որ անցած են Պոլսէն: Ոչ մէկ մահմետական, ոչ ալ ո եւ է լալա, անոր դիրքին բաղդատուելիք դիրք մը ունեցած է:

Իր կեանքին վերջերը, երբ Սերֆի տ'Օրիանի մուտքին՝ շարուած կը տեսնուէին տասնի չափ վարպետներ եւ խոճկորակներ, ամէն ոք կը գուշակէր թէ փաշան որսորդութենէ դարձած էր:

Դեռատի երիտասարդ մըն էի, երբ թնդանօթածիլ զօրաց հարիւրապետ Գրիգոր Նիկողոսեանը, որ 1877 — 78ի ուսեւթուրք պատերազմին մասնակցած էր, մեր տունը յաճախ կ'այցելէր: Հայ ծագումով չորս ուս զօրավարներու վրայ զբոյժի մը շարադրած էր, եւ աչքի առջեւն է այդ հատորը որ Թօլայեանի մօտ տպուած է: Ամէն անգամ որ ուշադրաւ ուստահայ մը Պոլսէն կ'անցնէր, անիկա դայն անպատճառ մեղի կը ներկայացնէր:

Այդպէս ճանչցած ենք Քալանթարեանց մանկավարժը, Գուլամիրեանցը որ Նուլօէ Վրեմիայի թղթակից էր եւ որ յետոյ Սէն-Փեթերսպուրկի մէջ Արաֆա հանդէսը հրատարակեց, ինչպէս եւ Գամառ - Քաթիպա բանաստեղծը (1):

Այդ դարգացած մարդիկը, տարբեր Պոլսոյ Հայերէն, որոնց՝ մանուկ հասակէս՝ կը տեսնէի ականաւոր ներկայացուցիչները՝ ինչպէս Միքայէլ Փորթուզալ, Կարապետ Գարազալ եւ Թովմաս Թերզեան, իմ վրաս խոր տպաւորութիւն կը գործէին, եւ իմ մէջս շահագրգռութիւն եւ համակրութիւն արթնցուցած են հայկական Կովկասին հանդէս: Ետքէն՝ տարիներով Գրիգոր Արծրունիի Մշակին կանոնադրապէս հետեւեցայ:

Մեր տան մէջ այցելութիւնն ընդունած ենք

նաեւ Մոսկուայի Օփերայի թէնոր Շահլամ-Էանցին, որուն Ծիծեռնակը Էրբեք պիտի չմոռնամ:

Աղամեան դերասանը 1889ին մօտ Ռուսիայէն մեղի դարձած էր, փառքով ծանրաբեռնուած, բայց անիկա մերոնցմէ մէկն էր, զոր փոխ տուած էինք: Համէլթ եւ Օթէլլօ իր երկու գեղեցկագոյն դերերն էին թերեւս, եւ անոնց ներքեւ չէր ճգմուեր: Բաց ի սրբազան կրակէն որ դայն կ'ողեւորէր, իր գէմքին նուրբ զծերը կերպարուեստական բացառիկ յատկութիւններով օժտուած էին, եւ այդ երկու դերերուն, ինչպէս եւ Լիի Արքայի դերին մէջ, իր լուսանկարներուն բաղդատութիւնը այդ մասին կրնայ զաղափար մը տալ:

Սահմանադրական բեթիմին եւ անոր բերած ազատութեան հետեւանքներէն մին այն եղաւ որ Արեւելան իր խումբով եկաւ Պոլիս չարք մը ներկայացումներ տալու: Այս ժուժկայ եւ իրապաշտ դերասանը, եւ Շիրվանդադէի խաղերը, մեղի համար եղան յայտնութիւն մը որ խանդավառեց մայրաքաղաքին հայ հասարակութիւնը: Փրթի - Շանի Թատրոնը լեւրեցուն կ'ըլլար, մանաւանդ Պատուի համարի ներկայացումներուն: Նուրբ եւ սիրուն տիկին Արմէնեանը խումբին է'ն նուազ համակրելի տարրերէն չէր:

Իրիկուն մը որ ճաշկերոյթ եւ յետոյ բնգունելութիւն կար Օսմանեան Պանքայի տնօրէնին տունը, տիկին Արմենեան ուզումնաբար պիտի պարէր Իւնիօն Ֆրանսէզի մէկ հանդէսին: Ինչքան ալ շահեկան ըլլար Անաղ Փաշայի երեկոյթը, ուր էնվէր եւ ազատական կուսակցութեան պարագլուխներէն ալպանացի Իսմայիլ Բեմալը հեռոտ նայուածքով մը դէմ դիմաց կուգային, չուղեցի զրկուիլ հայկական պարէն: Այդ պարը թեթեւ ու աննիւթական էր՝ ինչպէս սիրոյ տենչը, պարողներու զոյգը իր հօլովոյթները կը կատարէր առանց իրարու զբաղելու: Պարարուեստի ամենէն գեղեցիկ տպաւորութիւններէս մէկն եղաւ ատիկա:

Փանկալթի կը բնակէի, եւ ունէի աշխատանոց — սալօն մը, ուր կահկարասիք ու գեղորներ՝ տարամերթօրէն արեւելեան ոճով

1) Այս վերջնոյն մասին տեսնել Զօլանեանի կենսագրական յօդուածը հօրս վրայ, Անահիտ, Յունուար-Յունիս 1934, էջ 13-14-16:

էին: Կարասիներուն զծաղլութիւնը կատարած էր Նդուարդ Թէրզեան ճարտարապետը, Պոլսոյ բոլոր հին յիշատակարանները՝ մինչեւ իսկ աղբիւրներն ու շիրմաքարերը՝ միասին այցելելնէս յետոյ:

Թերլէմէզեան նկարիչը եւ Կոմիտաս վարդապետը քանի մը հարիւր մեթր հեռաւորութեամբ դրացիներս էին: Երանդապնակ մը, որուն վրայ նկարուած էր քնար մը, կը խորհրդանշէր, իրենց դրան վերեւ, երկու արուեստագէտներուն ընկերակցութիւնը: Թերլէմէզեանը ճանչցած էր երբ Թարլա - Պաշի կը բնակէր եւ առաջին նկարը զոր իրմէ գնել տուած էր բարեկամի մը, Օհաննէս փաշա Գուլումճեանին, էջմիածնի գիւղին շատ աղուոր մէկ տեսարանը կը ներկայացնէր: Բնականաբար բարեկամական կապեր հաստատած էի այն հրաշալու ու համակրելի բնաւորութեամբ երաժիշտին հետ որ էր Կոմիտաս: Իմ օտարազգի բարեկամներս անոր տաղանդին վրայ կը սքանչանային: Պ. Պօփ, որ ինծի հետ ներկայ գրտնուած էր Բերայի Էսաեան վարժարանին մէջ անոր երգչախումբին մէկ փորձին, հայ երգերէն խանդավառուած էր:

Անոր ու Թերլէմէզեանի հետ երբեմն իմ տանս մէջ ճաշած ենք, եւ անոր բացսիրտ ու կենսուրախ նկարագիրը չէր կրնար զուլակել տալ այն ախտը որ յետոյ պիտի զգետնէր զայն: Տարագրութենէ վերադարձին, իրիկուն մը զինքը գտայ գետինը դուրսին վրայ երկնցած յափշտակուած կը նայէր խեցիէ վառարանի մը բոցերուն որ սենեակը լուսաւորող միակ լոյսն էին: Ատիկա ինծի տարօրինակ երեւցաւ, բայց կը մտածէի ինքնին թէ արուեստագէտ մը կրնայ կրակի խորհուրդին առջեւ երազել: Թերեւս արդէն առաջին նշաններն էին այն հիւանդութեան որ իր մէջ դարանակալ էր:

Թերլէմէզեանի դանդաղ նկարներուն մէջ զոր կրնա ու ես ունինք, երկուքը անուղղակի կերպով Կոմիտաս վարդապետի հետ կապ ունին: Մէկը կը ներկայացնէ այն տեսարանը որ իր Փանկալթիի տունէն կը պարզուէր՝ ձիւն օդով, դէպի Մաշքայի գիւնարանը եւ Վոսփորի

ասիական ափունքը, միւսը՝ անոր ծննդավայր Քէօթահիա քաղաքին մէջ արեւամուտ մը:

Քանի մը հայրենակիցներ, որոնցմէ մին էր Գաղանճեան ճարտարապետը, 1919ին նախաձեռնութիւնն առած էին Հայ Գեղարուեստական Միութեան մը, որուն ղիս նախագահ ընտրած էին: Գործունէութիւնը այս խմբակցութեան, որ, ըստ իր կանոնադրին (1), իրեն նպատակ ունէր արուեստի ուսումնասիրութիւններ կատարել եւ հայ արուեստի առարկաներ հաւաքել, բեղմնաւոր պիտի եղած ըլլար եթէ պատերազմին հետեւանքով անոր անդամները աշխարհիս չորս անկիւնը ցրուած չըլլային: Հայ գորգերու վրայ իմ առաջին յօդուածս, որ է՛ն առաջ Ծանօթի 1919 յունիս 5ի թիւին մէջ երեւցաւ, այդ կերպով ստեղծուած շարժման մէկ արդիւնքն էր, ինչպէս եւ իմ ուսումնասիրութիւնս Պոլսոյ օսկերչութեան վրայ (2):

Մեր ընկերակցութիւնը կազմակերպած էր նաեւ՝ Բերայի մեծ փողոցը գտնուող Հայկական Ակումբին մէջ՝ ցուցահանդէս մը Էտկար Շահինի փորագրանկարներուն (1920), եւ ուրիշ մը՝ Թերլէմէզեանի ու Քիւրքճեանի նկարներուն, եւ երկու ցուցադրութիւններն ալ մեծ յաջողութիւն ունեցած էին, թէ՛ բարոյական ու աշխարհիկ տեսակէտով եւ թէ՛ արուեստագէտներուն համար նիւթական տեսակէտով:

Ըստ կանոնադրին, Միութեան լուծման պարագային, անոր ինչքերը պէտք էր յանձնուէին ազգային կրթական հաստատութեան մը: Ինծի թուեցաւ թէ Վենետիկի Միթարեանները, որ տեւականութեան երաշխիքներ կը ներկայացնէին, կրնային նկատուիլ իբր զպրոցական հիմնարկութիւն մը վարուցներ, եւ

1) Տպարան Օ. Արգումանի, 1919: Ատոր մէկ քարգմանութիւնը երեւցաւ Revue des Etudes Arméniennes ի մէջ:

2) La Renaissance de l'Art Français, Mars 1924, եւ Անահիտ, Յունուար-Փետր., եւ Մարտ-Ապրիլ 1930:

անոնց է որ յանձնեցի համախմբուած առարկաները: Ատոնք էին՝ դիտաւորապէս՝ հայկական հին ասեղնագործութեան քանի մը կտորներ (2), Կէօշէ - Օզլու նկարիչէն գործեր (3), եւ Վանօի գծագրութիւններու շարք մը Թիֆլիսի կիմսօններու կեանքը պատկերացնող (4):

Կ'ուզեմ այս յօդուածաշարքս վերջացնել պատմելով յիշատակ մը որ Զիլիփ Պերթրոյի հետ կապ ունի: Անոր հետ ծանօթացած էի իմ քեռայրիս Ժ. Ժիւէրիի միջոցով, եւ զինքն ու իր ամուսինը առաջնորդած էի Մեծ Չարչիին ու Սթամպուլի նկարադեղ թաղերուն մէջ, ինչպէս ճարարակագործներու փողոցը, որ կ'իջնէր դէպի Մարր Չարչիսի եւ որ անկից ի վեր այրեցաւ:

2) Տեսնել իմ պատկերագարդ յօդուածս՝ «Ս. Ղազարի վանքին ասղնագործ կտորները եւ ժանեակները», *Բազմալէպ*, Փետր.-Մարտ 1935:

3) Տեսնել իմ յօդուածս «Հայոց գեղարուեստական գործունէութիւնը Իկոնիայ եւ Կ. Պոլսոյ Սուլթաններու օրով», *Անահիտ*, Յունիս-Սեպտեմբեր 1933, էջ 35-36 եւ պատկեր 8, եւ Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1933, էջ 34-35 եւ երկու պատկեր:

4) Տեսնել Թէոդիկի Տաքեցոյցը, 1927, էջ 480:

Քանի մը զնումներ ըրին, մասնաւորապէս Գէորգ աղա Քէլէկեանի մօտ, որ Պոլսոյ հնավաճառներու աշխարհին մեծագոյն զէմքն էր: Բարձրահասակ, անիկա լաւագոյն հասկցողն էր ամէն բանի մէջ, իր փորձառութեան, իր ճաշակին ու հոտառութեան շնորհիւ, վասն զի ուսումնական չէր: Պերթրոյին քանակրա մը ծախած ըլլալով իրր նմանողաբար շինուած գործ, քիչ մնաց որ ետ պիտի առնէր, վախճալով որ վաւերական չըլլայ:

Յաճախ կը մտաբերեմ Արտաքին Գործոց նախարարութեան այդ փայլուն ընդհանուր քարտուղարը: Ան ինծի կ'ըսէր. թէ զիշերը, քնատութեան ժամերուն, դադափարներն ու անոնց արտայայտութիւնը աւելի յստակ են եւ թէ մութին մէջ զանոնք մատիտով կը նօթագրէր: Ես ինքս ալ օգտագործեցի իր այդ սխտեմը, որ նոյն իսկ այս կցկտուր յուշագրութեանց համար ինծի ծառայեց: (1)

Փարիզ

ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԱԳՆԵԱՆ

1) Յիշատակներուս երկրորդ մասին մէջ (*Անահիտ*, Յունուար-Մարտ 1937, էջ 39) սրիսալմամբ բռնած է թէ Ելիւմուտֆի նախարար Քոֆուցով, Պոլսոյ դեսպան եղած է: Շփոթութիւն մըն է աս՝ դեսպան Չարիֆֆի հետ, զոր նոյն բանակցութեանց առթիւ Սէն-Փեթերսպուրկ փանչցած էի: